

Γραμματική Αλατζόγλου-Θέμελη, *Νους εναντίον αισθήσεων. Πτυχές της προ-αριστοτελικής γνωσιοθεωρίας*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, 2000, σσ. 148

Για την αρχαία ελληνική φιλοσοφία γράφονται (και θα γράφονται) αενάως βιβλία και άρθρα. Τι μπορεί συνεπώς να προσφέρει ένα βιβλίο 150 σελίδων, όταν επιχειρεί να σκιαγραφήσει το πανόραμα της ελληνικής φιλοσοφίας από τους Προσωκρατικούς μέχρι τους Σοφιστές και τον Πλάτωνα; Και όμως το βιβλίο έχει λόγο ύπαρξης: Δεν καταγράφει, δεν κατατοπίζει απλώς. Αναλύει, συγκρίνει, αντιπαραθέτει, εμβαθύνει στα προβλήματα που συζητά. Έχει άποψη. Σε οδηγεί να στοχάζεσαι πάνω στο μοναδικό φαινόμενο που υπήρξε η αρχαία ελληνική φιλοσοφία. «Νους εναντίον αισθήσεων». Ο τίτλος προσδιορίζει τον κεντρικό στόχο του βιβλίου, δηλαδή την αντίθεση νοησιαρχίας/αισθησιοκρατίας, κατά την ιστορική πορεία της ελληνικής φιλοσοφίας. Η συγγραφέας δε δέχεται κάποια απολυτοποιημένη αντίθεση ανάμεσα στις δύο τάσεις, όπως αυτή υπάρχει στη φιλοσοφία του Παρμενίδη ή του Πλάτωνα. Εξετάζει συγκεκριμένα την κάθε περίπτωση, αποφεύγοντας τις μονόπλευρες (και απλουστευτικές) ερμηνείες.

Κεντρικό στο βιβλίο είναι το γνωσιοθεωρητικό πρόβλημα. Η συγγραφέας παρακολουθεί την ιστορική διαδικασία αναβάθμισης του ρόλου των αισθήσεων από τον Δημόκριτο και τον Αναξαγόρα, ο οποίος είχε

υποβαθμιστεί απ' τον Παρμενίδη, γενικότερα από την Ελεατική νοησιαρχική Σχολή και αργότερα από τον Πλάτωνα. Αλλά, όπως σημείωσα, δεν απολυτοποιεί τις αντιθέσεις. Αντίστοιχα, δεν απολυτοποιεί το σχετικισμό, γνωσιολογικό και αξιακό, από τους Σοφιστές και ειδικά από τον Πρωταγόρα. Ο σχετικισμός τους, εξάλλου, δε σημαίνει άρνηση του Είναι. Ούτε ο Γοργίας —τονίζει— εκφράζει κάποιο οντολογικό μηδενισμό. Στο βιβλίο τονίζεται ορθά η υπεροχή της γνωσιοθεωρίας των Αρχαίων σε σχέση με το νεότερο εμπειρισμό: Οι Αρχαίοι ποτέ δεν υποστήριξαν την απλοϊκή άποψη ότι ο νους είναι άγραφο χαρτί.

Κατανόηση, ερμηνεία, αποτίμηση των Αρχαίων. Εντούτοις, τονίζει η συγγραφέας δεν υπάρχει αρχιμήδειο σημείο απ' όπου θα εποπτεύαμε με μια ουδέτερη αντικειμενικότητα και θα αποτιμούσαμε το σύμπαν της Φιλοσοφίας. Η ερμηνεία μας καθρεφτίζει τα ενδιαφέροντα και τις πεποιθήσεις του παρόντος. Εξαρτάται από τα «γυαλιά» μας. Αυτό φυσικά ισχύει και για τους παλαιότερους και η συγγραφέας αναφέρει την ιδεολογική χρήση των Αρχαίων από τους θεωρητικούς του Χριστιανισμού, όπως και από τον Σέξτο, τον Αριστοτέλη και τον Πλάτωνα. Η συγγραφέας και εδώ δεν αρνείται μια ιστορικά καθορισμένη αντικειμενικότητα.

Προτιμά τη «μέση οδό». Από τι καθορίζεται όμως το «χρώμα» των γυαλιών μας; Η συγγραφέας εξετάζει τις ιστορικές-κοινωνικές συνθήκες που προσδιορίζουν την πρόσληψη και τη θέση μας απέναντι στους Αρχαίους. Αλλά μια πιο συγκεκριμένη ανάλυση θα φώτιζε σαφέστερα τους όρους που καθορίζουν την ταξική μας όραση.

Στο βιβλίο τίθεται το ερώτημα για τους όρους που καθόρισαν τη γένεση της ορθολογικής φιλοσοφίας πρώτα στην Ιωνία και στη συνέχεια στις πόλεις της ηπειρωτικής Ελλάδας. Η συγγραφέας επισημαίνει την ανάπτυξη των τεχνών, του εμπορίου, την επικοινωνία με τους γειτονικούς λαούς, αλλά δεν αρκείται σ' αυτά: υπογραμμίζει τον καθοριστικό παράγοντα, δηλαδή τη δημοκρατία. Την ύπαρξη πολιτικού βίου. Σε όλη την πορεία του βιβλίου αναδεικνύονται — με περισσότερη ή λιγότερη επάρκεια — οι κοινωνικές συνθήκες που καθόρισαν τη συγκρουσιακή πορεία της ελληνικής φιλοσοφίας: τη διαμάχη νόησης/αισθήσεων, υλισμού και ιδεαλισμού, δημοκρατικών και αριστοκρατικών πολιτικών θεωριών.

Δεν είναι συνεπώς τυχαίο ότι στις πόλεις της Ιωνίας διατυπώθηκαν οι πρώτες ορθολογικές φιλοσοφίες. Αντίστοιχα δεν είναι τυχαίο ότι στη συντηρητική Ιταλία ευδοκίμησε ο πυθαγορισμός και η Σχολή της Ελέας. Ο Ηράκλειτος, σημειώνει η συγγραφέας, πείθει με παραδείγματα. Ο Παρμενίδης με τη συλλογιστική και καθιερώνει το δυϊσμό αίσθηση/νόηση, είναι και γίγνεσθαι. Εδώ θα παρατηρήσω ότι ο δυϊσμός αυτός είναι προπαντός γνωσιοθεωρητικός, δοθέντος ότι για τον Παρμενίδα το νοεόν ταυτίζεται με το είναι. Κατά τον Ξενοφάνη ο θεός είναι ένας, ακίνητος, όλο μάτια, αφτιά και νους. Η συγγραφέας χαρακτηρίζει τον Ξενοφάνη μονοθεϊστή. Μήπως ορθότερος θα ήταν ο χαρακτηρισμός *πανθεϊστής*; Κα-

τηγορούν τον Ηράκλειτο ότι περιφρονεί τις αισθήσεις (οι αισθήσεις κακοί μάρτυρες). Όμως στο βιβλίο τονίζεται ότι η άποψη του Ηράκλειτου αναφέρεται μόνο σ' αυτούς που έχουν βάρβαρες ψυχές. Η συγγραφέας τονίζει ότι ο Ηράκλειτος δεν αντιδιαστέλλει το νου και τις αισθήσεις και ανασκευάζει την άποψη του Σέξτου. Κατά τη συγγραφέα, ο Ηράκλειτος συνέβαλε αποφασιστικά στη δημιουργία της διαλεκτικής των πραγμάτων, από την οποία θα πήγαζε αργότερα η «διαλεκτική των ονομάτων».

Στο βιβλίο αναδεικνύονται ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα στον Παρμενίδα και τον Εμπεδοκλή. Ο Παρμενίδης χαρακτηρίζεται οντολόγος. Ο Εμπεδοκλής κοσμολόγος. Όμως —θα σημειώνει κανείς— κάθε οντολογία προϋποθέτει (και συνεπάγεται) κάποια κοσμολογία. Αντίστροφα, κάθε κοσμολογία προϋποθέτει και θεμελιώνεται σε κάποια οντολογία. Παρά τους χαρακτηρισμούς, εντούτοις, η συγγραφέας δέχεται έναν οντολογικό πυρήνα στη σκέψη του Εμπεδοκλή. Επίσης τονίζει ότι η γνωσιοθεωρία είναι το εργαλείο με το οποίο ανοίγουμε την πόρτα της πραγματικότητας, φυσικής ή μεταφυσικής, και δεν αντιπαραθέτει τυπικά τη γνωσιοθεωρία στην οντολογία.

Ο πυθαγορισμός αντιπροσωπεύει, κατά τη συγγραφέα, τη δογματική όψη της αρχαϊκής διάνοησης και συνδέεται με τον ορφισμό και με ανατολικές δοξασίες (είναι εξάλλου γνωστή η επίδραση των πυθαγορείων στον Πλάτωνα.) Η συγγραφέας στέκεται κυρίως στη γνωσιοθεωρητική πλευρά του πυθαγορισμού. Δεν αναλύει τις σχέσεις αριθμών και πραγμάτων, δηλαδή την πυθαγόρεια αριθμολογία. Σε αντίθεση με τους πυθαγορείους, τονίζεται η ορθολογική, κατά κάποιον τρόπο μηχανιστική και δημοκρατική φιλοσοφία του Αναξαγόρα και του Δημόκριτου. Στη συνέχεια αναλύεται η διαδι-

κασία αναβάθμισης των αισθήσεων από τους σοφιστές και κυρίως από τον Πρωταγόρα, καθώς και η αναβάθμιση του απλού-μέσου ανθρώπου στη δημοκρατική-ουμανιστική ανθρωπολογία των Σοφιστών σε αντίθεση με τις αριστοκρατικές αντιλήψεις του Πλάτωνα. Η συγγραφέας ανασκευάζει την άποψη για το δήθεν γνωσιολογικό και ηθικό σχετικισμό των Σοφιστών και τονίζει ότι η φιλοσοφία τους δεν ήταν δυνατόν παρά να θεμελιωθεί στη φυσική φιλοσοφία. Τόσο στον Πρωταγόρα όσο και στον Γοργία δεν υπάρχει άρνηση του Είναι. Δεν υπάρχει οντολογικός μηδενισμός.

Η πλατωνική φιλοσοφία, τονίζει η συγγραφέας, συνιστά μια καταδίκη των αισθήσεων. Η ίδια ασκεί αυστηρή αλλά δίκαιη κριτική στις αντιλήψεις του Πλάτωνα και τάσσεται υπέρ του Δημόκριτου. Έτσι ασκεί κριτική στη θεωρία των ιδεών, στην αντίληψη ότι η γνήσια γνώση είναι ανάμνηση (από τον κόσμο των Ιδεών), στον πλατωνικό δυισμό, στον αυταρχισμό του Πλάτωνα, στο αυταρχικό πολιτικό του σύστημα και στον αυταρχισμό της παιδείας του. Επίσης σημειώνει την υποκειμενικότητα και τη μεροληψία του Πλάτωνα, τις παρανοήσεις και τις διαστρεβλώσεις αντίθετων απόψεων, όπως του Ηράκλειτου και του Πρωταγόρα, επικρίνει την τελεολογική του σκέψη, το γεγονός ότι στον Ηράκλειτο και στους «ηρακλειτίζοντες» καταπολεμά τον Δημόκριτο ως γνήσιος αριστοκράτης κ.λπ. Η συγγραφέας διαλύει την παραδοσιακή εικόνα του «θείου Πλάτωνα» και ταυτόχρονα αναγνωρίζει τη μεγαλοσύνη του, χωρίς να του χαρίζεται για τις μονόπλευρες, άδικες αποτιμήσεις του και τον αντιδημοκρατισμό του.

Τέλος, ένα κεφάλαιο του βιβλίου (Σύγχρονοι απόηχοι) αφιερώνεται στην επίδραση, στις συγγένειες και στις διαφορές με τους Αρχαίους στο έργο του Πόπερ και του

Τόμας Κουν. Νομίζω ότι το κεφάλαιο αυτό μπορούσε να λείπει, εφόσον εκ των πραγμάτων (έκταση του κεφαλαίου) ήταν αδύνατη μια κριτική ανάλυση των φιλοσοφιών του Πόπερ και του Κουν και των σχέσεών τους με τους Αρχαίους.

Ίσως δε θα ήταν χωρίς ενδιαφέρον, ορισμένες γενικές (και τελικές) παρατηρήσεις. Η συγγραφέας, συζητώντας το πρόβλημα της γνώσης, ορίζει την ενορατική γνώση ως τη γνώση που την έχουν οι θεοί, δηλαδή τη γνώση του συνόλου, την απόλυτη γνώση. Νομίζω όμως ότι για τους θεούς ταιριάζει η απόλυτη γνώση, ενώ η ενορατική θα οριζόταν τότε αντίθετα με την απόλυτη, ως η ασαφής ακόμα γνώση, πέρα από την επιστημονικά κατακτημένη. Σε άλλο σημείο του βιβλίου, αναφερόμενη στον Αναξαγόρα και στον Δημόκριτο, η συγγραφέας γράφει: «Η “αλήθεια” και το “αληθές” μπορούν, και ίσως πρέπει να εκληφθούν και γνωσιοθεωρητικά και οντολογικά, άρα να ερμηνευθούν είτε ως αλήθεια είτε ως πραγματικότητα, πράγμα που για μας είναι λίγο περιεργό, ενώ για τους Αρχαίους ήταν αυτονόητο» (σ. 59). Αλλά η αλήθεια αναφέρεται στην πραγματικότητα (δεν είναι πραγματικότητα), είναι ιστορικά καθορισμένη, άρα σχετική, και ταυτόχρονα ιστορικά αντικειμενική, άρα αναπόφευκτα είναι αλήθεια για μας (γνωσιοθεωρητική όψη) και αλήθεια ως προς τα πράγματα (οντολογική όψη).

Την αρχαία ελληνική φιλοσοφία (όπως και τη νεότερη) διατρέχει η διαμάχη για τις σχέσεις φαινομένου και ουσίας. Η συγγραφέας σημειώνει τη θέση του Αναξαγόρα (όψεις αδήλων τα φαινόμενα) και προσθέτει: τα φαινόμενα είναι η επιφάνεια όσων δε φαίνονται. Σημειώνει επίσης την άποψη του Δημόκριτου (ετεί ουδέν ίδωμεν· εν βυθώ γαρ η αλήθεια). Η συγγραφέας αποφεύγει τόσο την καντιανή διχοτομία όσο και

την αφέλεια του εμπειρισμού: όψεις αδήλων. Εδώ θα μπορούσα να προσθέσω: το φαινόμενο είναι αποκάλυψη και ταυτόχρονα επικάλυψη της ουσίας.

Αναφερόμενη στο πρόβλημα της ψυχής, η συγγραφέας απορρίπτει το δυϊσμό ψυχής/σώματος και αναζητεί τη βάση της ψυχοσωματικής ενότητας του ανθρώπου, με βάση την επιστημονική πρόοδο: «Πόσους αιώνες πήρε η αλλαγή του ορισμού της έννοιας "ψυχή" από άυλο πνεύμα σε κεντρικό νευρικό σύστημα». Όμως ο εγκέφαλος και το κεντρικό νευρικό σύστημα είναι το υλικό υπόβαθρο των πνευματικών και ψυχικών φαινομένων. Δεν είναι η ψυχή. Η συγγραφέας παραθέτει σχετικά την άποψη του Δ. Νανόπουλου, κατά την οποία, «ο εγκέφαλος είναι η μηχανή του νου. Όλα αυτά που αποκαλούμε πνεύμα, ψυχή κ.λπ., δεν είναι τίποτε άλλο παρά ιεραρχικά ανώτερες καταστάσεις του μυαλού μας. Είμαστε το αποτέλεσμα ενός μάτσου νευρωνίων» (σ. 136). Προφανώς πρόκειται για απλοϊκή άποψη ενός απλοϊκού μηχανιστικού αναγωγισμού. Αντίθετα, οι εργασίες του Piaget, του Wallon, του Vigotski και συνολικά της

σοβιετικής σχολής, φώτισαν με νέο φως το πρόβλημα της ψυχής, υπερβαίνοντας τόσο τον ιδεαλιστικό δυϊσμό όσο και τον απλοϊκό υλισμό.

Θα ήθελα να τελειώσω αυτές τις παρατηρήσεις, τονίζοντας ότι η συγγραφέας αναδεικνύει και σχολιάζει την εξελικτική-ανθρωπιστική άποψη του Δημόκριτου και του Πρωταγόρα για την ανθρώπινη φύση. Κατά τον Δημόκριτο, «η φύση και η διδασκαλία έχουν παραπλήσιο αποτέλεσμα», ενώ, κατά τον Πρωταγόρα, «η μάθηση χρειάζεται και φυσικό προίκισμα και άσκηση». Οι επιστημάνσεις αυτές είναι χρήσιμες σήμερα, που με βάση τις προόδους της βιολογίας γίνεται μια προσπάθεια να ερμηνευθούν τα δεινά της ιστορίας με κάποια δήθεν αναλλοίωτη, εγωιστική ανθρώπινη φύση.

Τελική παρατήρηση: Με το βιβλίο της συναδέλφου Αλατζόγλου, όπως και με άλλες εργασίες Ελλήνων ερευνητών, φαίνεται ότι αρχίσαμε να απαλασσόμαστε από τη μονόπλευρη και ιδεαλιστική ερμηνεία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας.

Εντύχης Μπιτσάκης

Θόδωρος Γραμματάς, *Νεοελληνικό θέατρο και κοινωνία: Η σύγκρουση των νέων με το σύστημα στο ελληνικό θέατρο του 20ού αιώνα*, Τυπωθήτω, 2001

Από τις εκδόσεις «Τυπωθήτω», στη σειρά «Θεατρική Παιδεία», επανεκδόθηκε φέτος το από πολλού εξαιτλημένο έργο του καθηγητή θεατρολογίας

του Παιδαγωγικού Τμήματος Πανεπιστημίου Αθηνών, Θόδωρου Γραμματά, *Νεοελληνικό θέατρο και Κοινωνία: Η σύγκρουση των νέων με το σύστημα στο ελληνικό θέα-*